

УДК 811.512.154

МАТИКЕЕВА А.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Matikeeva A.K.
KNU named after J.Balasagyn
Zamlr.65@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЭЭ БИР ОРЧУНДУУ МАСЕЛЕЛЕР

Некоторые актуальные вопросы кыргызского языка

Some topical issues of the Kyrgyz Language

Аннотация: макала азыркы мезгилдеги, улуттук тилдин ар кандай көйгөйлөрүнө арналат. Макалада терминология комиссиясынын ишмердүүлүгүн күчөтүү, терминдерди, атоолорду жана сөздөрдүн котормолорун кайра карап чыгуу маселеси каралат.

Аннотация: статья посвящена проблемам современного национального языка. Рассматриваются вопросы усиления деятельности терминологической комиссии, перерассмотрения терминов, названий и переводов слов.

Annotation: the article refers to the questions of modern national language. The article considers questions strengthening the activity of terminological committed reconsidering of terms names and translations.

Негизги сөздөр: кыргыз интеллигенциясы, сөз бермети, улуттук комиссия, терминология комиссиясы, актуалдуу, түрткү болуу, жандандыруу, сүйлөө тартиби, калыптандыруу, тилдик түзүлүш, сөздүн семантикасы.

Ключевые слова: кыргызская интеллигенция; жемчужина слов; национальная комиссия; терминологическая комиссия; актуальный; мотивация; оптимизация; речевой этикет; формирование; языковая конструкция; семантика слов.

Keywords: the Kyrgyz inteliigentsia, precious words, national committed, terminological committed, topicality, motivation, optimization, speech etiquette, formation, lanquaqe construction, semantics words.

Ар бир улут өзүнүн эне тили, каада –салты менен дүйнөгө таанылып, кылымдарды улантып өмүр көчүн улап келет. Жүздөгөн улуттардын катарында байыркы тарыхы бай, нарк насилдүү ” кыргыз” улуту ушул күнгө чейин сакталып келген. Кыргыз эли өзүнүн тарыхында ар кандай тоскоолдуктарга карабастан өз эне тилин урпактарга белек катары тартуулаган.

Эне тилибиздин жаралыш тарыхы жазуу түрүндө сакталып калбаса да, кээ бир тарыхый эстеликтерде чегилip калган, оозеки түрүндө укумдан-тукумга берилип, ар бир доордун өзгөчөлүгүн тилибиз аркылуу урпактарга жеткирген.

Дүйнө жүзүнө белгилүү “ Манас “, “ Курманбек”, “ Эр Төштүк” ж.б. эпостор, азыркы заманга чейин эч кандай өзгөртүүлөргө дуушар болбостон

сакталып келген бир кана кыргыз элине таандык болгон “ манасчы” деген сөздүн тарыхы уюткулуу кыргыз элибиздин жана тилибиздин улуулугун тастыктайт. Сөз берметин куюлуштуруп, мончоктой кылып бир тизимге тизген насаат ырлары, кошоктор, макал-лакаптар, жаңылмачтар, жомоктор, табышмактар, санжыралар эмнени гана айгинелебейт. Бул касиеттер Улуу Жараткан берген кудуреттүү күч болуп, дөөлөттү кыргыз элине таандык экенин тарых танбайт.

Кыргыз тилинин тарыхы кыргыз элинин тагдыры менен түздөн түз тамырлаш. Кыргыз улуту жана тили, улуттук маданиятынын сакталып калышы үчүн күрөшкөн кыргыз интеллигенциясынын чыгаан уулдары Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Хусейин Карасаев, Зияш Бектенов, Ташым Байжиевдердин эмгектери, оор тагдырлары элибизге белгилүү. Кээ бир өзүн “кыргызмын” деп санаган, каны кыргыз, бирок дили башка мекендештерибизге үлгү болгон, кыргыз тилинде түш жоруп, өз эне тилинен да жакшы билген *Константин Кузьмич Юдахиндин* кыргыз тилинин өнүгүшүнө киргизген салымы баа жеткис. Кыргыз тилинин грамматикасынын өнүгүүсүн, кыргыз жана орус тилдеринин салыштырмалуу типологиясынын орчундуу маселелерин изилдеген алгачкы орус окумуштуулары Игорь Алексеевич Батманов, Евгений Поливанов сыяктуу илимпоздордун эмгектерин унутууга болбойт.

Кыргыз мамлекетинин түптөлүшү үчүн күрөшкөн, “улутчул” катары айыптоолорго дуушар болгон Абдыкерим Сыдыков, Абдыкадыр Орозбеков, Юсуп Абдырахманов, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов, Искак Раззаковдун тагдырлары тарых барактарында кандуу боек менен боелгону маалым.

Көркөм сөз өнөрүнүн чеберлери Сыдык Карачев, Шарип Көкөнов, Аалы Токомбаев, Касымалы Баялинов, Касымалы Жантөшөв, Жоомарт Бөкөнбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Төлөгөн Касымбеков сыяктуу инсандарыбыз убагында чыгармаларында советтик доордун талабына жооп бербеген жат идеялар үчүн жазаланган.

20- кылымдын экинчи жарымынан ушул мезгилге чейинки кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө күрдөлдүү салым киргизген, кыргыз тилинин фонетикасын, орфографиясын, морфологиясын, стилистикасын, синтаксис жана пунктуациясын, лексикографиясы терең изилдеген окумуштуу илимпоздор Э.Абдуллаев, Юнусалиев Б.Ю., Орузбаева Б.О., Кудайбергенев С.К., Садыков А.С., Шатманов С.Ш., Ибрагимов С.И., А. Акматалиев, А.Турсунов, А.Эркебаев, ж.б. тил илиминин “могикандары”. Тажыбаган аракеттерге карабастан кыргыз тили 20-кылымдын 70-90 -ж.ж. аралыгында өз актуалдуулугун жоготуп, жок болуп кетүү коркунучуна дуушар болгондугу ачуу чындык. Элибизде “русификация “ модага айланып, ар бир адам орус тилин үйрөнүүгө бел байлаган. Ал эми кыргыз тилинде эркин сүйлөп, орус тилинде акцент менен оюн билгизгендер “мырк”деп аталып, басмырланган. Статистикага таянсак, 70- жылдарда борбор каалабыз Фрунзеде бир кана кыргыз тилинде билим

берүүчү №5 орто мектеп-интернаты болсо, башка мектептер, мектепке чейинки мекемелер орус тилинде иш жүргүзүшкөн. Түштүк Кыргызстандын борбору Ош шаарында 1987-жылга чейин Ю.А.Гагарин атындагы орто мектеби, У.Салиева жана В.В. Терешкова атындагы орто мектеп-интернаттары кыргыз тилинде окутушса, калган 90% мектептер орус жана өзбек мектептери болгондугу калкыбызга белгилүү.

1990- жылы мамлекетибиз эгемендүүлүк алгандан кийин кыргыз тили улут тили катары жандана баштаган. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясы түзүлүп, терминология комиссиясы, тилчилер көптөгөн иш жүргүзө баштаган. Жогорку жана орто билим берүү мекемелерине, мектепке чейинки бала бакчаларга кыргыз тили киргизилген.

Орус жана башка тилдерден келген *телевизор, радио, отпуск, квартира, закон, “революция”, “хозяйка”, “мороженое”* ж.б. көптөгөн сөздөр “батир”, “макам”, “ынкылап”, “кожейке”, “балмуздак” “сыналгы”, “үналгы”, “өргүү” деп которулду, көчөлөрдүн аталыштары өзгөртүлдү. Бирок, өзгөртүүлөр эл арасында кандайдыр бир түшүнүксүз ойлорду, шакабалуу сөздөрдү алып келди. Массалык маалымат каражаттарында гана айтылбаса, эл арасына сүңгүп кете алган жок. Сөздөр мурункудай эле аталышта калды. Ал эми айрыкча эне тилин унутуп бара жаткан жаштардын арасында жаңы “флэшмоб”, “мальберт”, “селфи” сыяктуу сөздөр пайда болду. Бул заманбап сөздөрбү же кыргыз тилине кызыгуунун жоктугубу?

К.К.Юдахиндин 1940-жылы Москва шаарында басылган “Киргизско-русский словарь” деген алгачкы 25000 сөздөн турган сөздүгүндө “революция” деген сөз “революция” деп өзгөртүүсүз калса, 2012- жылы жаңы толукталган вариантында “түп-тамырынан бери өзгөртүү” деп берилген. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (Э.Абдуллаев, Д.Исаев, 1969-жыл) “өндүрүштүк күч менен өндүрүштүк мамилелердин ортосундагы жетилген карама-каршылыктарды чечүүчү, коомдук –саясий мамилелерди түп –тамырынан бери өзгөртүп жана мамлекеттик бийликти алдыңкы таптын өз колуна алышына алып келген көңтөрүш” деп берилсе, “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова, 2010-жыл, (672 -бет) “коренной переворот в жизни общества, который приводит к ликвидации предшествующего общественного и политического строя и установлению новой власти”, В.К.Мюллердин “Англо-русский словарь “ (1998-жыл, 581-бет) сөздүгүндө “восстание”, “бунт”, “сопротивление”, “возмущение” деп чечмеленсе, кыргыз тилинде “көтөрүлүш”, “каршылык көргөзүү”, “туруштук берүү” деген мааниде чечмеленген. Жогорку сөздүктөр пайда болгонго чейин 19-кылымда жарык көргөн эң ири” Түшүндүрмө сөздүгүнүн” негиздөөчүсү В. И.Даль” (1982-жыл, 4-том 88-бет) “революция”- француз тилинен пайда болгон “переворот”, внезапная перемена состоянья, порядка, отношений; смута или тревога, безпокойство” деп жазган. Демек, бул сөз кечээ пайда болгон жок. Көп кылымдардын тарыхын камтыган таржымалдуу сөз. “Революция” деген сөздөн “революционер” деген түшүнүк келип чыккан. Ал эми “ынкылап” деген сөз кантип пайда болду? “Ынкылапчы” деген кыргыз элибизде революцияга чейин түшүнүк болгон эмес. “Ыңкы” деген сөз этиш катары *аябай жыш чыгуу, калың болуу* деген маанини билгизгендиги “Кыргыз

тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (Э.Абдуллаев, Д.Исаев ,1969-жыл, 749-бет) берилет. Барпынын ырларында төмөндөгүчө баяндалат:”Ыңкыган жоого бет алып, Ылаачындай качырдың”.*Ынкылап* сөзү *ынтымак* деген сөздүн карама-каршы антоними катары *бирдиктүүлүк*, *бир тилектүүлүк* деген маанини билгизет деп айтсак болот. “Демек, “революция “ деген сөз *ынкылап*, *козголоң* деген котормого туура келет деп кабыл алсак болот.

“Батир” деген сөздүн мааниси да кызыгууну пайда кылат. 2012-жылы басылып чыккан сөздүктүн вариантында “квартира” “турак жай, патир” деп которулса , ал эми 607-бетте “патир” “небольшая сдобная лепешка из пресного теста” деп берилген. Батирби же патирби? Бул сөздүн түпкү нускасы кандайча? “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (Э.Абдуллаев, Д.Исаев ,1969-жыл) “акы төлөп туруучу турак үй, турак жай” деп берилет. К.Баялиновдун чыгармасында төмөнкү мисал келтирилген: ”Турпандык Сабитакундун ат кепесин Козубек батирге алды”. Окуя 20-кылымдын башында Кытай жергесинде өтүп жатпайбы. Ал эми эзелтеден бери кыргыздар боз үйдө жашап келишкен.Кыргыздар боз үйүн батирге беришчү деген сөздү тарыхый булактардан кезиктирүүгө болбойт. Анткени ал мезгилде ар бир түтүндүн бирден төрт, алты, сегиз, он, он эки канаттуу боз үйлөрү болгон. Доор алмашып, катаал мезгилдер артта калып, жашоо –турмуш жакшы нукка бурулган мезгилде айрым адамдарда бир канча үйлөр болгондуктан, үйүн убактылуу бирөөгө берүү байлыктын кандайдыр бир булагы катары турмуштук муктаждыкка айланды. “Батир” сөзү тыбыштык өзгөрүүгө туш болуп, “батыр , батырып ал” деген маанини берет.

Азыркы мезгилде теле берүүлөрдөн аялдарга үйдүн кожойкеси деп кайрылуусу көп байкалат. “*Кожойке* “ деген сөз орус тилинин *хозяйка* деген сөзүн уйкаштырып койгонсуп, кулакка шакаба, жаргон түрүндө угулат. Байыртадан элибизде эркек киши үйдүн ээси, кожоюну деп аталса , аял киши үйдүн куту, коломтону өчүрбөй кармап турган эң сыйлуу , урматтуу , балдардын сүйүктүү энеси деп айтылган. Ал эми *кожоюн* деген сөз *кожолук* деген сөздөн келип жатпайбы. Азыркы мезгилде айыл-кыштактарда он үй-бүлө ,он түтүн жашайт дегендин ордуна он кожолук бар деп колдонулат.

Көп жерлерде *вилка аш айры* деп которулуп жүрсө да, эл арасында колдонулбай келет. Себеби, баштапкы вариантты элге сиңип калган.“Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (Э. Э.Абдуллаев, Д.Исаев ,1969-жыл, 30-бет) сөзгө эки мааниде мисалдары менен түшүндүрмө берилген: 1.Чөп жыйноодо колдонулуучу жыгач сабы бар бир нече ачалуу курал,айры. 2. Ача, эки ача, ачаланып,эки башы жогору көтөрүлүп турган эгердин бир түрү, айырмач.М: Жол айры болсо, иттин башы каңгы болот (Макал); Айдап барып мал берем, Айры өркөчтүү нар берем (“Манас”); Асканын көркүн чыгарган, Айры кезең бел болот (Осмонкул). Оштогу Сулайман тоосу байыркы доорлордо Айырмач-Тоо деп аталганы Манастын Жайсаң ырчы айткан вариантында так берилет.

Бир нече жылдардан бери талашка түшүп келген Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимниндеги *бейкуттукту* деген сөздүн мааниси кайдыгер калтырбайт.Кээ бир мектептерде окуучулар үчүн чыгарган күндөлүктөрдө Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимнин 1-3 куплеттери кайырмасы менен берилген. Эмне үчүн экинчи куплет берилбей калган? Каалагандай калчап, кыскартып койгонго бул майрамдык шарж же ырдан үзүндү эмес да. Бул көрүнүш биздин тилге болгон кайдыгер мамилебизди көрсөтүп турбайбы. Экинчи куплеттеги

Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,

Бейкуттукту берет кыргыз жерине- деген сөздөр эмнени түшүндүрөт?

*Бейкут*сөзү *бей жана кут* деген сөздөрдөн турат. К.К.Юдахиндин 1999-жылы басылган “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” – *бей*-именное отрицание *не, без* дегенди билгизет. М: *бейал,бейбак, бейкүнөө же бей ал, бей бак ,бей күнөө* деген сөздөр *алы жок,багы жок, күнөөсү жок деп* чечмеленип, зат атоочтон сын атоочту жасоочу –*сыз-* мүчөсүн кошкондо, *алсыз,бактысыз, күнөөсүз* деген маанини берет.Ал эми *бейкут -спокойный, безмятежный; бейкутсуз -беспокойный, причиняющий беспокойство; бейкутсуздук –беспокойство* деп берилсе, *бейкуттук, бейкутчулук-безмятежность, покой деп жазылган*. Бирок , *бейкуттук, бейкутсуз, бейкутсуздук деген сөздөрдүн кандай айырмасы бар*. Баары эле бирдей *кутсуз, куту жок* деген мааниде колдонулуп жатпайбы. Ошондуктан *бейкуттукту* деген терс маанидигисөздү бул саптардан алуу, башка саптар-

ды кошуу зарылдык деген пикирлерди кабыл алсак болот. *Бейкуттук* деген сөздү *бактылуулук, бакыттуулук же бакубаттык берет кыргыз жерине* деп алмаштырсак кандай болоор эле?

Элибиз эгемендүүлүк алгандан кийин жогорку окуу жайларда “Манас таануу” сабагы окутулуп келет. Бирок иш кагаздарда “Манастануу” бир сөз болуп берилет. Балким “Манасоведение” деп орус тилинде бөлүнбөй берилгендиктен, кыргыз тилине да ушул вариантта которулгандыр. Семантикасына кайрылсак бул сөз эки сөздөн *Манасты таануу* же *Манас таануу илими* деп бөлүнүп жазылышы керек. Мисалы орус тилиндеги “обществоведение” деген сөз *коом таануу илими*, “международный” “*эл аралык*” деп которулгандыгын алсак болот. Бирок, Манас Эл аралык аэропортунун имаратында Манас Эл аралык аэропорту деп жазылып тургандыгы орчундуу ката деген ойдобуз.

В. И. Даль: “Словарник неузаконитель, а раб языка; что есть, то он обязан собрать.” деп айткандай, кыргыз тилин жайылтуунун максатында чет тилдерден келген сөздөрдү мааниси жагынан туура келсе да, келбесе да сөздүктө ушундай берилген деп, каалагандай которуп, семантикасын толук

тушүндүрүп бере албагандан кийин тилибиздин аброюн түшүрүп, чаржайыт колдоно бербей, ал сөздөрдү өз ордуна коюп, алгачкы вариантын эле колдоно берсек болчудай.

Адабияттар

1. Эл дөөлөтү – эне тил: Макалалар, маектер, ырлар / Түз: С. Станалиев. - Б.: Турар, 2012.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т.1 – М.: Рус. яз., 1981.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Э. Абдуллаев, Д. Исаев. - Ф.: “Мектеп”, 1969.
4. Кыргызско-русский словарь: 40 000 слов/ Сост. К.К. Юдахин. - Б.: “Шам”, 1999.
5. Русско-кыргызский словарь: 51000 слов/ Под ред. К.К. Юдахина. - Б.: “Кут Бер”, 2012.
6. Жантөшев Касымалы. Каныбек: Роман: Жаштар үчүн. 1-китеп. -4-бас. -Ф.: Адабият, 1991.